

Тема 5. Українська національна революція (1648-1676 рр.)

- 1. Причини, характер, рушійні сили і періодизація національно-визвольної боротьби**
- 2. Початок національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького**
- 3. Утворення української козацької держави – Гетьманщини, її внутрішня і зовнішня політика**
- 4. Становище в Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького, поділ України на Правобережну і Лівобережну**
- 5. Боротьба за возз'єднання Української держави, за незалежність у 60-80-х роках XVII ст.**

1. Причини, характер, рушійні сили і періодизація національно-визвольної боротьби

Боротьба, яка розпочалася в середині XVII ст. на українських землях, насамперед мала на меті звільнення українського народу з-під панування Речі Посполитої.

З-поміж основних її причин можна виділити наступні:

Соціальні причини. До середини XVII ст. вкрай загострилася соціально-економічна ситуація, пов'язана з трансформацією поміщицьких господарств у фільварки. З одного боку, це сприяло зміцненню феодальної земельної власності, а з іншого – посиленню кріпосної залежності, оскільки прибутки польських та українських феодалів тепер прямо пов'язувалися з нещадною експлуатацією селян. Значно зросла панщина, яка у Східній Галичині і на Волині досягла 5–6 днів на тиждень. У той же час невпинно зростали натуральні та грошові податки. Свавілья і влада польських магнатів і шляхти були безмежними – вони могли будь-кого з селян продати, обміняти і навіть убити. Ще однією невдоволеною соціальною верствою було реєстрове козацтво, яке, відірвавшись від кріпосного селянства, не досягло, однак, усіх прав і привілеїв шляхти. У складній ситуації опинилося й міщанство, яке

мусило платити податки, відпрацьовувати повинності (чинш по 20–30 грошів з „диму”, церковну десятину та ін.) та фактично було позбавлене місцевого самоврядування. Стосовно української православної шляхти, то вона користувалася значно меншими політичними правами, ніж польська. Таким чином, майбутня національно-визвольна війна мала досить широку соціальну базу.

Національно-політичні причини. Відсутність власної державності, обмеження українців у правах, проголошення їхньої неповноцінності, асиміляційні процеси – все це підводило до того, що як самостійний суб’єкт український народ міг зійти з історичної сцени. Причому імперська доктрина Польщі проголосила, буцімто українські землі споконвіку належали їй, а тепер на законних засадах Люблінської унії 1569 р. до неї повернулися.

Релігійні причини. Політика національного і культурного поневолення українців Річчю Посполитою базувалася на католицизмі. Насильницьке покатоличення населення, утиски православної церкви, конфіскація церковного майна і земель об’єднали у русі спротиву широкі верстви людності, незважаючи на розбіжність економічних і соціальних інтересів.

Суб’єктивні причини. Особиста образа і бажання помститися за розорений польськими панами хутір Суботів та збездичену сім’ю самого Богдана Хмельницького.

Для успішного початку національно-визвольної революції саме в середині XVII ст. склались й об’єктивні умови.

По-перше, козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. дали українському народові значний військовий досвід, піднесли його національну самосвідомість, психологічно налаштували на переможну війну.

По-друге, існування Запорізької Січі, розширення її впливу створювало основу для розбудови в майбутньому повноцінної Української держави.

По-третє, на цей період припадає ослаблення королівської влади. Зміцнення великого феодалного землеволодіння зумовило відцентрові тенденції у Речі Посполитій.

Тобто до 1648 р. в Україні сформувався цілий клубок серйозних суперечностей, вирішення яких було можливо тільки силовими методами. І для їх застосування склалися необхідні умови.

За характером це була національно-визвольна, антифеодална боротьба українського народу, в якій значну роль відігравало і релігійне протистояння (католицизм – православ'я).

Рушійними силами революції виступали усі верстви українського суспільства середини XVII ст. Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалося селянство, міщанство, православне духовенство, а також дрібна українська шляхта, яка також потерпала від свавілля польських магнатів.

Стосовно хронологічних рамок, типології та періодизації національно-визвольної боротьби, що розпочалася в 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького, то, на жаль, серед істориків ще й сьогодні немає єдиної думки. У висвітленні цього періоду нашої історії найчастіше вживаються терміни: „війна” (національно-визвольна, визвольна, козацька, селянська і т. д.), „повстання” (народне, козацьке, селянське, українське), „революція” (українська, національна, національно-визвольна тощо). Немає єдиної думки й у визначенні періодів і хронологічних рамок, особливо закінчення національно-визвольної боротьби. Найчастіше називається 1654, 1657, 1676 та ін. роки. На нашу думку, найобґрунтованішим можна вважати висновок В. Смолія та В. Степанкова, а також історика О.Д.Бойка, які вважають, що це була українська національна революція, яка розпочалася в 1648 р. і пройшла у своєму розвитку три основні періоди:

I період (лютий 1648 – серпень 1657р.) – початок і найбільше піднесення національно-визвольної та соціальної боротьби, яка привела до утворення Української національної держави – Гетьманщини.

II період (вересень 1657 – червень 1663 р.) – громадянська війна, що привела до поділу козацької України на Лівобережну і Правобережну.

III період (червень 1663 – вересень 1676 р.) – боротьба за возз'єднання української держави, за її суверенітет. Тобто закінчується українська національна революція після падіння гетьмана П. Дорошенка у 1676 р.

Отже, народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку, поступово переросла в національну революцію.

З огляду на це „національна революція” є саме тим узагальнюючим терміном, який адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби цієї доби. Аргументами на користь терміна „національна революція” є ті революційні зрушення, які відбулися в житті суспільства в другій половині XVII ст.:

- утворення та розбудова Української національної держави;
- встановлення нових кордонів та поступове формування державної території;
- радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;
- скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи;
- ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів та утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;
- визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства;
- втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

На початку 1648 р. Б. Хмельницького обирають гетьманом Війська Запорізького. Саме ця подія вважається початком національно-визвольної війни українського народу.

Не менш важливо і те, що в даний історичний момент з'явився такий лідер, який зумів використати наявні можливості, очолити цей всенародний

рух за національне і соціальне визволення, спрямувати його у правильне русло. Ним був Богдан Хмельницький – високоосвічений, розумний, досвідчений та загартований воєначальник і політик, авторитетний козацький ватажок.

4.2. Початок національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького

Початком української національної революції вважають захоплення повстанцями в січні 1648 р. Запорізької Січі та обрання гетьманом Війська Запорізького Богдана Хмельницького.

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (1595–1657) – гетьман України, творець Української держави. Місцем народження вважається Суботів. Походженням з дрібної української шляхти (по матері – з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав декілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. З юнацьких років – на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. на Запорозькій Січі він піднімає повстання, поклавши тим самим початок Українській національній революції. Під час національно-визвольних змагань виявив себе як видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат. До кінця свого життя Хмельницький проводив незалежну внутрішню політику, прагнув зміцнити міжнародні позиції України. Помер у Чигирині. Похований у Суботові в Іллінській церкві.

Перший період національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) можна умовно розділити на 4–5 етапів:

- 1648–1649 рр. – розгортання національно-визвольної боротьби, формування основних сил революції, перші перемоги над поляками під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, трансформація автономіських

поглядів Б. Хмельницького, підписання Зборівського договору, початок розбудови незалежної Української держави;

- 1650–1653 – продовження кровопролитних боїв з перемінним успіхом: поразка українських військ під Берестечком (липень 1651 р.) в результаті – не вигідна Білоцерківська угода та блискучі перемоги під Батогом (травень 1652) і Жванцем (вересень 1653 р.), відновлення умов Зборівського договору;
- 1654–1655 рр. – укладення Переяславсько-Московського договору і спільна українсько-російська боротьба з Польщею;
- 1656–1657 рр. – пошуки нового союзника в боротьбі проти Польщі та інші передсмертні плани Б. Хмельницького.

Безпосереднім приводом до повстання стала особиста кривда, завдана Богдану дрібним польським шляхтичем Д. Чаплинським, який зі своїми слугами зруйнував та пограбував родинний хутір Хмельницького Суботів, до смерті забив малолітнього сина та захопив дружину. Всі звертання Хмельницького до польського суду та навіть до самого короля закінчилися безрезультатно: Чаплинського так і не було покарано, а Богдан зазнав нових утисків. Не знайшовши справедливості в офіційних властей, чигиринський сотник дедалі більше схиляється до думки про повстання. Незабаром він тікає на Січ, де під його керівництвом козаки в січні 1648 р. вигнали урядовий гарнізон і обрали Хмельницького гетьманом. З цього моменту Запорізька Січ стала центром збирання повстанських сил, базою для розгортання визвольного руху. Так особиста драма Хмельницького, яка була епізодом трагедії поневоленого українського народу, стала тією іскрою, з якої розгорілося полум'я великого повстання. Намагаючись „якнайшвидше придушити козацьке свавілля” у самому зародку, Польща кинула проти повстанців численні війська. Козаки не тільки витримали удар, а й протягом короткого часу 1648 р. тричі отримали блискучі перемоги: у битвах під Жовтими Водами (травень), під Корсунем (травень), під Пилявцями (вересень). Вже в ході цих баталій яскраво виявився талант Б. Хмельницького як воєначальника. Успіх досягався завдяки застосуванню різних тактичних заходів: розгрому ворога

частинами у ході зустрічної битви (Жовті Води); перекриття противнику, що ухилявся від бою, шляху до відступу (Корсунь); створення психологічної кризи у війську противника з метою його цілковитої деморалізації (Пилявці).

Успіхи повстанців на початковому етапі боротьби значною мірою пояснюються двома вдалим організаційними кроками гетьмана: залученням на свій бік реєстрового козацтва і укладенням союзу з кримськими татарами. Розпочинаючи боротьбу проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький застосував абсолютно нову її модель, у якій зовнішньополітичний чинник був одним із центральних.

Переговори з Кримським ханством були надзвичайно важливими для Хмельницького, адже вони давали змогу забезпечити власний тил і посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою, яка могла ефективно протистояти польській. Тому гетьман сам вів переговори і навіть не зупинився перед тим, щоб залишити в Криму заручником свого сина. У середині березня 1648 р. союз було укладено, і на допомогу повстанцям вирушило понад 3 тис. татарських вояків на чолі з Тугайбеєм.

Перші успіхи козацького війська підняли всю Україну. Селянські повстання охоплюють Київщину, Волинь, Поділля, Лівобережжя.

Здобувши у вересні 1648 р. блискучу перемогу під Пилявцями, Б. Хмельницький рушає на Львів. Штурмом було взято фортецю Високий Замок і у козаків з'явилася реальна можливість здобути місто, а потім повністю розгромити польську армію і захопити Варшаву. Але, обмежившись викупом, повсталі залишають Львів. Під Замостям Б. Хмельницький вступає в переговори з поляками, укладає перемир'я і повертає свої війська в Україну. Багато вчених називають це доленосною помилкою гетьмана. Проте необхідно враховувати, що на тому етапі війни метою українців було реформування державного устрою Речі Посполитої, а ніяк не незалежність України. Окрім цього, українські війська були знесилені, союзники-татари повернулись у Крим. А війна на польській території неминуче б викликала активний опір місцевого населення.

У грудні 1648 р. козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким урочисто ввійшло у Київ. І вже тут, критично переосмисливши ситуацію, що склалася, гетьман формулює основні принципи національної державної ідеї. В переговорах з поляками, які почалися, Хмельницький захищає право українського народу на створення власної, незалежної від влади польського короля держави. Ця держава розглядалася як спадкоємиця Київської Русі.

Влітку, зібравши величезне ополчення, королівський уряд розпочинає наступ на повстанців. Козацькі війська оточили частину польських військ під м. Зборовом. У серпні 1649 р. відбулася битва і успіх був на боці козаків, але татари несподівано покинули поле бою, а кримський хан зажадав від Б. Хмельницького вступити в переговори з Польщею. В результаті 8 (18) серпня 1649 р. було підписано Зборівську мирну угоду, згідно з якою Річ Посполита змушена була визнати існування козацької України у кордонах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Хоч умови Зборівського договору не задовольняли ні поляків, ні українців, проте для останніх дуже важливим було те, що вони відвоювали частину своєї автохтонної території, яка послужила основою для розбудови національної держави. Польща юридично визнала українську гетьманську державу. На цих землях влада належала гетьманові та його православній адміністрації. Тут не могли перебувати польські війська та проживати єзуїти і євреї. Київський митрополит одержав місце в Сенаті. Польський сейм мав розглянути питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні. Козацький реєстр зростав до 40 тис. чоловік, а всім учасникам повстання оголошувалася амністія. Проте негативним було те, що магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків, для більшості селян відновлювалось кріпацтво, а Волинське і Подільське воєводства, як і до повстання, залишалися під владою польської корони. Проте Річ Посполита не примирилася з таким розвитком подій і у лютому 1651 р. почала воєнні дії, напавши на м. Червоне на Поділлі. Основні сили поляків концентрувалися на Волині під м. Берестечком, де й сталася вирішальна битва у червні 1651 р. Татари і тут покинули поле бою, ще й захопили в полон Б. Хмельницького.

Полковникові І. Богуну вдалося вивести частину козаків з оточення. В цей час на територію України насуваються литовські війська під орудою князя Радзивіла. Перевага залишається на боці поляків і Б. Хмельницький, визволившись із полону, був змушений у вересні 1651 р. підписати нову мирну угоду у м. Білій Церкві. Автономія козацької держави обмежувалася тепер лише Київським воєводством, чисельність козаків скорочувалася до 20 тис., гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, а польські пани могли повернутися у свої маєтки.

Умови Білоцерківського договору викликали масове невдоволення українського народу і спровокували численні стихійні виступи. Частина селян переселилася на територію Російської держави.

Б. Хмельницький, який також не змирився з поразкою, накопичує сили і в травні 1652 р. завдає удару полякам в урочищі Батіг на Поділлі. Битва закінчилася блискучою перемогою козаків. Під Батогом загинула половина гусарів Речі Посполитої. Такого нищівного розгрому не зазнавала жодна польська армія протягом XVI–XVIII століть. І хоч це не означало кінець війни, Білоцерківська угода втратила свою силу.

Дуже важливо, що відтепер українські селяни, козаки і міщани домоглися усунення фільварково-панщинної системи, великого та середнього феодального землеволодіння, кріпацтва та інших форм феодальної залежності. Було завойовано право земельної власності й вступу до козацького стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, королівської та католицької церкви перейшла у власність державного скарбу, тобто стала народною власністю. На руїнах фільваркового господарства, як стверджує історик В. Литвин („ТУ“, 2002, 8 листопада), став виникати абсолютно новий соціально-економічний устрій, причому на національній основі. Саме через це ми маємо всі підстави називати Хмельниччину не тільки національно-визвольною війною, а й революцією.

Нова велика збройна сутичка між українцями і поляками сталася під м. Жванцем, де козацько-татарське військо взяло в облогу польський табір. Але

від цілковитої поразки поляків знову врятували татари, які уклали з ними угоду. Вона припиняла воєнні дії і дала можливість татарам збирати данину на західноукраїнських землях. Стосовно України підтверджувались лише права і вольності козацтва. Про автономію на умовах Зборівської угоди навіть не згадувалось.

Цілком очевидно виникла проблема зовнішньополітичної переорієнтації, бо основний військово-політичний союзник – кримський хан – не міг сприяти реалізації ідеї державності України.

У цій ситуації перед Б. Хмельницьким постає необхідність зовнішньої військово-політичної допомоги. Розуміючи, що завоювати повну незалежність можна лише пройшовши попередній період протекторату когось із сусідів, гетьман шукає сильну державу-покровителя. В якості найбільш реальних розглядалися варіанти Туреччини і Росії. Контакти з останньою почалися ще у 1648 р., але через вичікувальну позицію Москви справа нічим певним не закінчилась. Тоді ставка робиться на Османську Порту, і вже на початку 50-х років з нею підписується нова угода, згідно з якою вона бере Військо Запорізьке під свій захист.

Проте незабаром для Б. Хмельницького стає очевидним формальний характер підтримки з боку Туреччини і знову активізується проросійська спрямованість зовнішньої політики козацької держави. Тут бік гетьмана взяла більшість старшини. Для неї визначальними були такі чинники, як спільна релігія, близькість мов і культур, спільність історичної пам'яті і, що істотно, військово-політична слабкість Росії порівняно з Туреччиною, що давало шанс більш повної самостійності майбутньої Української держави.

На цей час і Москва, намагаючись розширити сферу свого впливу і використати Україну в якості буфера проти Туреччини, вирішила взяти Військо Запорізьке „під свою руку”. 1 жовтня 1653 р. Земський собор схвалює це рішення, і цар виряджає в Україну посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Для підтвердження серйозності своїх намірів 31 грудня 1653 р. Росія оголошує війну Польщі.

8 січня 1654 р. на Переяславській раді було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави при збереженні основних прав і вольностей Війська Запорізького. Остаточний юридичний статус України у складі Росії був визначений у „Березневих статтях” 1654 р. В Україні зберігалася республіканська форма правління і військово-адміністративна система на чолі з гетьманом. Незмінним залишався і територіальний поділ, в містах зберігалася право на самоуправління.. Україні надавалася незалежність у проведенні внутрішньої політики. Чисельність козацького війська встановлювалась 60 тис. Вона могла встановлювати дипломатичні стосунки з іншими державами, крім Польщі й Туреччини.

Декілька статей дещо обмежували суверенітет України. Окрім заборони на дипломатичні стосунки з Варшавою і Стамбулом, ішлося про російський контроль над збиранням податків в Україні.

Але головним було те, що угода передусім фіксувала юридичну форму незалежності України від Речі Посполитої і давала можливість у спілці з Москвою перемогти її та об'єднати українські землі в межах національної держави. Москва ж у свою чергу прагнула з часом перетворити часткову залежність України на цілковиту, відмінивши автономні права й вольності.

Отже, в результаті Переяславської угоди Україна отримала менше від того, на що сподівався Б. Хмельницький і його оточення, але значно більше того, що мали українці у складі Речі Посполитої, де вони були перед загрозою повної втрати своєї культурно-історичної ідентичності.

Звичайно, це не було об'єднання рівноправних партнерів чи возз'єднання, як це ще недавно вважалося. Насправді козацька держава увійшла до складу Росії на правах автономії. Цар – суверен, гетьман – його підданий. Нічого іншого в тих умовах бути й не могло. Це було в той час нормою європейської практики (в середньовічній Європі – формула залежності, коли потужна держава виступала гарантом територіальної цілісності та суверенітету сусідньої країни).

Сьогодні, особливо в умовах незалежної України, події 50-річної давності оцінюються інакше, як в той час, чи ще 15 років тому. Це – природно і закономірно. Біда тільки, що ми ніколи не знаємо почуття міри. Колись вдавалися до нестримної ідеалізації Переяславської Ради, нині окремі політичні лідери та „історики-флюгери“ ладни вважати її мало не чорним днем в історії України. Вони заявляють, що відновлюють історичну справедливість, а насправді зраджують нашим далеким пращурам, відрікаються від їхніх діянь. Як підкреслює видатний історик України, академік Петро Толочко, „хоч би як хто не ставився до козацької ради 1657 р. у Переяславі, мусимо давати собі звіт, що ця подія визначила долю України на кілька століть. І безсумнівно вона заслуговує гідної оцінки і нащадків „славних прадідів великих“.

Переяславська угода, яка створила україно-російський союз, змінила політичну ситуацію і зумовила укладення влітку 1654 р. „Вічного миру” між Річчю Посполитою та Кримським ханством. Поляки починають новий наступ на Поділля і Волинь, але українсько-російські війська змушують їх відступити, а потім захоплюють майже всю Західну Україну. Ідея возз’єднання українських земель стає реальною. Але тут втрутився шведський король Карл Густав і зажадав від Б. Хмельницького звільнити Галичину. На початку листопада 1655 р. гетьман знімає облогу Львова.

Того ж року Москва, налякана успіхами шведів у Прибалтиці, зближається з Річчю Посполитою і у травні оголошує війну Швеції. В листопаді 1656 р. між Росією та Річчю Посполитою підписується Віленське перемир’я. Це був кінець етапу російсько-українського військового союзу, що й розв’язувало гетьманові руки.

Тепер Б. Хмельницький намагається створити коаліцію за участю Швеції, Семигородщини, Молдавії, Валахії, аби забезпечити Україні захист від татар і послабити політичний тиск Росії. Семигородський князь Ракоці разом зі шведами та українськими загонами здійснює похід на Польщу і навіть захоплює Варшаву. Але незабаром Польща дістала підтримку від татар і

Австрії. Ракоці було скинуто з престолу, а Швеція вийшла з коаліції через власну війну з Данією.

Військова катастрофа підірвала здоров'я Б. Хмельницького і 6 серпня 1657 р. він помер. На цьому і закінчився перший період національної революції.

Основне його досягнення було, мабуть, в тому, що Богдан Хмельницький як видатний військовий і політичний діяч зміг об'єднати різні верстви населення довкола великої справи національного визволення, сформулював наріжні принципи національної державної ідеї. „Як би критично не ставилася до нього новіша історіографія, прикладаючи до нього мірило сучасних поглядів і понять, скільки б тіньових сторін не знаходили в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він зав'язав перервану ще в середніх віках нитку української державності, і створена ним українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям“, – відстоював Б. Хмельницького історик Д. Дорошенко.

У ході національно-визвольної війни відбувався процес формування української державності.

4.3 Утворення української козацької держави – Гетьманщини, її внутрішня і зовнішня політика

Уже в перший період української національної революції (1648–1657 рр.) у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки було чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї:

- право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання;
- незалежність і соборність Української держави;

– генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій та культури княжої доби.

Ці положення і лягли в основу державотворчої діяльності Б. Хмельницького, еволюція світогляду якого була надто складною – від ідеї козацького автономізму до створення суверенної незалежної держави. Після взяття під контроль значної частини українських земель та ліквідації в них польської адміністрації гостро стало питання про власну національну державність. Потрібно було забезпечити регулювання економічного життя, правопорядок, захист населення та території України. Специфічні засади внутрішньої організації козацької держави сформувалися під впливом двох основних чинників: традицій та звичаїв суспільного життя українців, насамперед Запорізької Січі, яка стала своєрідним зародком новоствореної держави, та складного геополітичного становища, що зумовлювало постійну ситуацію надзвичайного стану в державі. Обидва чинники визначили напіввійськовий характер української державності. Саме у цьому контексті слід сприймати й назву козацької держави – Військо Запорозьке.

Функціонування держави виявилось в запровадженні власного територіального поділу, створенні та діяльності органів публічної влади, введенні своєї податкової системи. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн. осіб. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні, що давало змогу в екстремальних умовах згуртувати та мобілізувати народні маси на боротьбу. Кількість полків не була сталою: якщо 1649 р. їх налічувалося 16, то 1650 р. – вже 20.

Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала система органів публічної влади. Ця система фактично дублювала модель управління Запорізької Січі. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні,

господарські, правові та інші питання. Проте вона не була постійно діючою, до того ж Б. Хмельницький, з метою зміцнення гетьманської влади, частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти – універсали. Система органів публічної влади мала три рівні – генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада в державі належала уряду – Генеральна Канцелярія, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний – з сотника та його помічників – (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих, але привілейованих – отаманами, в селах –старостами.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьманського підскарбія, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та з податків.

Своєрідним гарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася і зросла на організаційних принципах Запорозької Січі, її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося повстале („покозачене”) селянство та міське населення. Під час боротьби талановитими воєначальниками виявили себе полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий та ін. Армія формувалася із добровольців і у

вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 100–150, а іноді й 300 тис. осіб.

Українська держава доби Хмельниччини сформувалася на двох принципових засадах, які часто вступали між собою в протиріччя – демократії та авторитаризму. На початковій фазі національно-визвольних змагань переважають демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм:

- функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мала уся „чернь”, тобто все військо;
- виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана;
- відсутність жорстких міжстанових розмежувань, що давало змогу міщанам і селянам „покозачитися” і стати частиною привілейованої верстви – козацтва.

З часом, коли ситуація стає критичною, а демократія дедалі більше набуває рис класичної охлократії (домінування в політичному житті суспільства натовпу, юрби, всевладдя та свавілля мас), під впливом Б. Хмельницького та його однодумців набирають силу авторитарні начала.

Безпосередніми виявами цього процесу були:

- поступове обмеження впливу „чорних” рад та витіснення їх старшинською радою;
- зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана;
- домінування командних методів управління в державному житті;
- встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну. Б. Хмельницький добився у квітні 1657 р. ухвалення розширеною старшинською радою передачі гетьманської влади своєму сину Юрію.

Соціально-економічна політика Б. Хмельницького та уряду Української держави залежала від результативності воєнного та політичного протистояння з Польщею, позиції козацької старшини та розмаху селянської антифеодальної боротьби. На визволених землях активно відбувався процес ліквідації великого

феодалного землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю.

На аграрну політику Б. Хмельницького, крім зовнішніх чинників, активно впливала козацька старшина, яка сама прагнула стати крупним землевласником. Проте гетьман, розуміючи, що основною рушійною силою національно-визвольних змагань є селянство, намагався гасити виникнення нових соціальних конфліктів і, як міг, гальмував зростання великого землеволодіння новітньої еліти.

Українська держава активно діяла на міжнародній арені, про що свідчать численні дипломатичні контакти з Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Молдавією, Валахією, Семиграддям (Трансильванією), Швецією та іншими державами. Ці питання постійно перебували в центрі дипломатичної діяльності Б. Хмельницького, який усе робив для зміцнення міжнародного становища козацької держави.

Отже, в процесі національно-визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. В основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації публічної влади Запорозької Січі. З часом під впливом обставин у житті козацької держави посилювались тенденції переростання демократії в авторитаризм, а республіки – в монархію.

4.4. Становище в Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького, поділ України на Правобережну і Лівобережну

Смерть Хмельницького стала поворотним моментом в історії Української національної революції. Перебуваючи при владі, гетьман піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечувала єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави. На думку

Хмельницького, цим вимогам оптимально відповідала спадкова монархія. Проте трагічна загибель під час молдавського походу його сина Тимоша, талановитого воєначальника, здібного політика, перешкодила здійсненню планів гетьмана. Ситуацію не врятувало і рішення старшинської козацької ради (квітень 1657 р.) про встановлення спадковості гетьманства – передачі влади після смерті Б. Хмельницького його молодшому сину Юрію.

Хмельницький Юрій (бл. 1641 – після 1681) – гетьман України в 1657 р. та в 1659–1663 р. Син гетьмана Б. Хмельницького. Отримав добру домашню освіту, навчався в Києво-Могилянській колегії. На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 р. він пішов на укладення нового Переяславського договору з Росією, який істотно обмежував суверенітет Української держави. 17 жовтня 1660 р. під тиском старшини підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму, в 1663 р. відмовився від гетьманства і на деякий час постригся в ченці. Під час боротьби за булаву на Правобережжі Юрій Хмельницький спочатку підтримував гетьмана П. Дорошенка, а влітку 1669 р. взяв бік його супротивників П. Суховія та М. Ханенка. У жовтні 1669 р. потрапив до рук татар і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 р. призначається Портою володарем „Руського князівства” зі столицею в Немирові. Робив невдалі спроби об’єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. був позбавлений гетьманства і вбитий турками в м. Кам’янці.

На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно завершити його починання. 60–80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як „доба Руїни”. Початком доби Руїни стало усунення восени 1657 р. Ю. Хмельницького від влади. І. Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот.

Порушення принципу спадкового гетьманства породило серед старшини спокусу боротьби за владу. Багато вчених вважають цей факт однією з основних причин руйнації тодішньої української державності.

У внутрішній політиці І. Виговський спочатку виступив за пріоритетну роль шляхти, ігноруючи давні принципи соціальної організації України, засновані на традиціях козацтва. Серйозні зміни вніс він і у зовнішню політику. Невдоволений втручанням російських чиновників у справи України, він починає мирні переговори з Польщею. На початку 1658 р. Виговський дає польському королеві Яну Казимирові згоду на визнання сюзеренітету. Цим фактично було започатковано розкол в українському суспільстві на прихильників Росії і прихильників Польщі.

Обурена козацька старшина під керівництвом кошового Я. Барабаша та полтавського полковника М. Пушкаря збирає військо і фактично розпочинає громадянську війну. Гетьман розгромив повстання і жорстоко покарав його учасників. У вересні 1658 р. переговори з Польщею були продовжені і 16 вересня підписується Гадяцький трактат, згідно з яким Україна як „Руське князівство” входила до Речі Посполитої на правах формально рівного суб'єкта федерації. Українська держава визнавалась в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Органи влади формувалися за польським зразком. На чолі держави стояв виборний гетьман. Україна могла мати власний суд, військо, скарбницю, але при цьому позбавлялася можливості міжнародних стосунків. Водночас Гадяцький договір передбачав повернення польським магнатам і шляхті маєтків на українських землях, відновлення кріпосницьких повинностей українського селянства. Крім того гетьманська держава позбавлялася права на міжнародні відносини. А тому пропольська орієнтація Виговського не знайшла підтримки серед українського народу. А запорожці відкрито готувалися до виступу. В цей час війну проти гетьмана починає Росія. За допомогою кримських татар Виговський у липні 1659 р. розгромив російські війська під Конотопом. Але скористатися перемогою гетьман не зміг, оскільки проти нього піднімається

ще одне повстання – під проводом І. Богуна та І. Сірка. Підтримані російськими військами, повсталі завдають поразки Виговському, і той змушений тікати до Польщі.

Намагаючись уникнути громадянської війни, пом'якшити соціальну напругу, запобігти територіальному розколу, старшина знову проголошує гетьманом Ю. Хмельницького. Розрахунок був на те, що „чарівне ім'я Хмельницького” (вислів І. Крип'якевича) стане тією силою, яка забезпечить єдність еліти, консолідацію суспільства та стабільність держави.

Ю. Хмельницький підписує з царським урядом нові Переяславські статті 1659 р., які, на відміну від Березневих статей 1654 р., фактично визнавали статус украї обмеженої автономії України у складі Росії. Заборонялись обрання гетьмана без дозволу царя, зовнішні стосунки.

Але вже у 1660 р. після невдалого походу російських військ на Львів Ю. Хмельницький розриває спілку з Москвою і підписує з Польщею Слободищенський трактат, який майже повторював Гадяцький договір, тобто Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах, позбавляючись політичної незалежності. Це викликало неоднозначну реакцію українського народу й Україна фактично розділилася на дві частини – Правобережну під протекторатом Польщі та Лівобережну під протекторатом Росії.

Після того, як Правобережжя обрало гетьманом П. Тетерю, а Лівобережжя – І. Брюховецького, територіальний розкол України доповнився політичним. Як влучно характеризує цей період О. Субтельний – „доба Руїни сягнула свого апогею”.

Отже, другий період Української національної революції (вересень 1657 – червень 1663 р.) став часом серйозних випробувань для українського народу. Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель, спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву, наростання соціальних конфліктів та протистоянь, відхід національної еліти від державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648

р., розмивання моральних норм у суспільному житті, тиск та втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства і розкол України на Правобережну та Лівобережну.

4.5. Боротьба за возз'єднання Української держави, за незалежність у 60-80-х роках XVII ст.

Після розколу України на дві частини і обрання гетьманом Правобережжя переяславського полковника П. Тетері, а на Лівобережжі – кошового Запорізької Січі І. Брюховецького боротьба за гетьманську булаву ще більше загострилася. В 1665 р. І. Брюховецький підписує з Росією Московські статті, котрі ще більше обмежували права українського народу. Це призвело до повстання, під час якого І. Брюховецького було вбито (1668 р.).

У цей час на Правобережній Україні вибухає антифеодальне повстання проти пропольської політики гетьмана П. Тетері, який зрікається гетьманства і втікає до Польщі.

Фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну поглиблювався. Глибока криза державності викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю руйнівну тенденцію, об'єднати українські землі в межах однієї держави та відновити її незалежність. Лідером цих сил став новий правобережний гетьман П. Дорошенко, який прийшов до влади в серпні 1665 р.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) – гетьман України (1665 – 1676), один із найвидатніших діячів її історії. Народився в Чигирині в козацькій родині. Здобув ґрунтовну освіту. Активний учасник визвольних змагань українського народу, один з найближчих соратників Б. Хмельницького і продовжувач його справи. Ставши гетьманом на Правобережжі, він рішуче виступив проти умов Андрусівського договору й восени 1667 р. зробив спробу приєднати до Гетьманщини західний регіон. У червні 1668 р. домігся

возз'єднання Козацької України, гетьманом якої був обраний. В умовах спровокованої Запорожжям й сусідніми з Україною державами політичної боротьби пішов у березні 1669 р. на прийняття турецького протекторату. Влітку 1672 р. взяв участь у поході турецької армії проти Польщі, але невдоволений укладеним між Портою і Польщею Бучацьким договором, який перекреслив його політичні плани, переорієнтовується на Росію і Польщу. У розпалі народного обурення спустошенням України турецько-татарською та польською арміями складає гетьманські повноваження. У березні 1677 р. вивезений до Москви, у 1679–1682 рр. – в'ятський воєвода. Останні роки провів у своєму маєтку в с. Ярополче Волоколамського повіту, де й похований. Могила збереглася до нашого часу.

Починати реалізацію своїх планів гетьманові довелося в дуже складних умовах: Правобережжя того часу справді являло собою руїну – від громадянської війни, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселення втрати населення сягали 65-70%, зазнали значних руйнувань міста і села, усе господарське життя; безперервно точилася боротьба за владу (на гетьманську булаву претендували ще двоє – В. Дрозденко і С. Опара); поглиблювався розкол суспільства; ускладнювалася геополітична ситуація.

Спочатку, заручившись нейтралітетом Польщі, П. Дорошенко зміцнив свої внутрішні позиції й переміг своїх суперників у боротьбі за владу.

Але становище ускладнюється тим, що у 1667 р. Росія і Польща укладають за спиною України Андрусівське перемир'я, яке, закріпило поділ України. У складі Росії залишилася Лівобережна Україна з Києвом, їй поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Правобережна Україна переходила до Польщі. Запоріжжя перебувало під владою обох держав.

Аби зміцнити свої позиції всередині країни й забезпечити народну підтримку, Дорошенко систематично збирає військову раду. Незалежність від козацької старшини мала забезпечуватися найманим військом, так званими сердюцькими полками. Починається заселення країв Правобережжя, які перед тим були пустою.

У зовнішній політиці він проголошує спілку з Кримом і Туреччиною.

Спираючись на підтримку татар, Дорошенко намагається витиснути поляків із Правобережжя. Восени 1667 р. перед лицем об'єднаних козацько-турецьких військ польський король визнає суверенітет гетьманату на Правобережній Україні.

Закріпившись на Правобережжі, Дорошенко готує похід на Лівобережжя, де у 1668 р. проголошує себе гетьманом всієї України. Але в цей час поновлюється військова активність Польщі. Відтак, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного, Дорошенко повертається на Правобережжя.

У березні 1669 р. на Глухівській раді Многогрішний обирається гетьманом і водночас затверджуються Глухівські статті, згідно з якими в Україні зменшувалася чисельність російських воєвод, а українські делегати могли брати участь у дипломатичних справах Москви. Многогрішний і частина козацької старшини переходять на бік Росії.

А на Правобережжі, окрім зіткнень з польськими військами, у Дорошенка з'явилися додаткові проблеми – нові претенденти на гетьманську булаву: Я. Суховій, який спирався на запорожців, і М. Ханенко – ставленик Речі Посполитої.

У цій ситуації П. Дорошенко змушений був посилити протурецьку орієнтацію, офіційно прийнявши у 1669 р. протекторат Стамбула.

1672 року Туреччина починає війну проти Польщі й за допомогою козаків здобуває перемогу. Підписана того ж року Бучацька мирна угода означала входження Правобережної України до складу Туреччини. П. Дорошенко проголошувався правителем України в межах Брацлавщини та Київщини. В цей час міняється влада на Лівобережній Україні. Замість засланоного до Сибіру Д. Многогрішного у 1672 р. гетьманом обраний І. Самойлович.

Поява турків в Україні позбавила П. Дорошенка народної підтримки. В 1674 р. до І. Самойловича перейшло 10 правобережних полків.

Авторитет гетьмана слабшає, він втрачає підтримку мас, оскільки мусив виступати союзником турків та татар, які нещадно плюндрували Україну. У середині 1675 р. ситуація стає критичною: спроби дійти згоди з Росією та відмовитися від протурецької орієнтації закінчуються безрезультатно. Гетьмана покидають один за одним соратники, родичі і навіть його надійна опора – сердюцькі збройні формування. До того ж помирає радник та найближчий друг – митрополит Й. Тукальський. Перебуваючи в безвихідному становищі, П. Дорошенко у вересні 1676 р. приймає рішення скласти гетьманські повноваження і здатися Росії, присягнувши на вірність російському цареві. Йому так і не вдалося реалізувати державну ідею, за яку так послідовно, наполегливо і результативно боровся Б. Хмельницький.

Падіння гетьманства П. Дорошенка ознаменувало кінець національно-визвольної революції та її поразку. Була ліквідована українська державність на Правобережжі, яке відійшло до Польщі, і усі спроби її відновлення зазнали невдачі. Державність вдалося зберегти лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Росії. Незалежна соборна держава в межах етнічних українських земель проіснувала лише невеликий період.

У 1686 р. Польща і Росія підписують так званий „Вічний мир”, згідно з яким до складу Московської держави входили Лівобережжя, Київ і Запоріжжя, а до Речі Посполитої – Правобережжя, Галичина, Північна Київщина і Волинь. Туреччина отримувала Поділля, а Південна Київщина і Брацлавщина залишалися нейтральними.

Отже, до кінця XVII ст. Україна втратила свою територіальну неподільність. Непослідовна політика української шляхти і козацької старшини, невпинна боротьба за гетьманську булаву руйнували державність України.

Основними причинами поразки національно-визвольної революції українського народу були:

- боротьба між окремими старшинськими групами за владу, пріоритет особистих або групових інтересів над державними;

- зародковий стан національної державної ідеї;
- слабкість центральної влади, відсутність досвіду державного будівництва;
- слабкість соціально-економічної політики українських урядів, що врешті-решт зумовило громадянську війну;
- зрада національним інтересам з боку панівного стану українського суспільства, переважна більшість якого після смерті Б. Хмельницького відразу перейшла на бік Речі Посполитої і взяла найактивнішу участь у боротьбі проти власного народу;
- постійні агресії з боку сусідніх держав, скеровані на ліквідацію будь-яких виявів самостійності Української держави.

Але разом з тим національно-визвольна революція другої половини XVII ст. мала й чимале значення в історії України:

- вона зумовила створення національної Української держави – Гетьманщини, частина якої на теренах Лівобережжя проіснувала у складі російської імперії до останньої чверті XVII ст.;
- під час її розвитку формується національна державна ідея, розвивається в українському народі почуття національної самосвідомості, які згодом відіграли важливу роль у боротьбі за незалежність;
- зміцнила традиції боротьби проти національно-релігійного та соціального гніту, пробудила волю народу до самоутвердження й самовираження у формі національної держави;
- зумовила закріплення за витвореною державою назви „Україна“ й започаткувала зміну назви „руський народ“ на „український народ“.

Історичні джерела

З літопису Григорія Грабянки

Чому Хмельницький повстав на поляків (середина XVII ст.)

Різні літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків. Проте літописець польський Веспасіан Коховський засвідчує, як ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали; як козаків всіляко озлобляли, з усякої скотини і з бджіл десяту частину брали. Якщо ти маєш яку-небудь звірину, то шкіру пану віддай. Якщо ти зловив рибу, то дай визначене на пана. Якщо козак у битвах з татариним коня чи зброю добуде, то теж, хлопе, дай дещицю панові. А найгіршим було те, що жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім. Якщо ж траплялося, що козак хоч чимось провиниться, то такими карами його карали, що й погані придумати не могли, і так уже, караючи, самих себе перевершували, що невірних у цьому за ніщо мали... Бог відплатив ляхам. І ось як.

Року 1647 ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоем у Чигирині та Черкасах і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили. Отоді і Богдан Хмельницький не одну наругу стерпів від ляхів. Задовго перед цим Михайло, батько Богдана Хмельницького, своєю відвагою завоював прихильність Івана Даниловича, старости чигиринського, і той наділив його маєтком, прозваним, здається, Суботів. З королівської служби повернувшись, Богдан Хмельницький приїхав у Суботів і почав його людьми заселяти, сподіваючись, що великі заслуги батька перед Річчю Посполитою та і його власні, дають йому на це право, оскільки батько той, будучи сотником чигиринським разом з гетьманом Жолкевським за Річ Посполиту польську на Цецорі головами наклали, і там і він, взятий в неволю, перебував і звідти козаки його на бранців татарських обміняли; та й після викупу з кінними загонами на орду ходив, татар бив і язиків до короля приводив, а року 1629 двох кантемирів живцем королеві привів (від них король немало дізнався про

потаємні турецькі помисли щодо ляхів), за що й перебував у нього в милості великій, бо ж був від природи кмітливим та в науці мови латинської вправним. Король, зауваживши кмітливість козака, взяв його до себе за радника і коли задумав туркам відплатити за перебіту війну з московією, що її вів року 1635 під Смоленськом, то, крім сенаторів, ще й з ним радився і великий загін морський з усіма гарматами під його оруду віддав. До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздрячи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих містах фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу доніс. „Не випадає, – сказав він, – простому чоловікові села та підданих мати”. Іван же Данилович послухав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед короною польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. „Ляхи, – мовив, – нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!” Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирин двом киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не знав, що діяти, та бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого, і той наказав Хмельницького з таємниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: „Ще живий господь і козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрав, коли шаблю в руках маю!” Не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили. Хоч козаки королю польському Владиславу про все це й писали у чолобитній, та той, і козаків і ляхів шкодуючи, вважав, ніби вони не відають, що творять..., Прочув про все те народ на Україні і, немов води весняні, почав стікатися до Хмельницького на Дніпровські заплави; та оскільки на Запоріжжі не міг військо зібрати (через залог, яка складалася з жовнірів на чолі з полковником лядським і була поставлена серед запорожців), хоча і бачив, як справа на лад іде, проте кілька разів коронному гетьману відписав, де на Чаплинського

скаржився та до суду позивати просив; та не те що суду, навіть відповіді не дочекався. Тому й до татар вдався. Та спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запоріжжі стояли) винищив, а вже потім відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гирея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу), проте не хотів мечя піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей – воїн славний і невимовне відважний, що не завжди корився ханові, і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, як раз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побили. Згадавши все те, Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами. Гінець привіз Хмельницькому добрі вісті.

З грамоти царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому про згоду взяти Україну під захист (22 червня 1653 р.)

І ми, великий государ, увірувавши в Бога благою ревністю і побажавши, аби християнська віра у вас не перевелася, але таки виповнювалася і великого пастиря Христа Бога нашого стадо примножувалося, як каже: і буде єдиним стадо і єдиний пастир, – дозволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку, тим то й не будете ворогом хреста Христового для притчі і хули. А ратні наші люди за нашим царської величності указом збираються і до ополчення готуються. І для того надіслали ми, великий государю, до вас стольника нашого Федора Обросимовича Лодиженського, щоб вам, гетьману, і всьому Запорізькому війську наша царська милість була відома. І прислали б до нас, великому государю до нашої царської величності, посланців своїх, а ми, великий государ наша царська величність, надішлемо до вас наших царської величності думних людей.

З літопису Самійла Величка. Конотопські статті (1672 р.)

... 3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав. Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні – обозний Петро Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, – полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке Військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим (карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством), і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних – обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, – всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке Військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

... 7. Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служилих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив наказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускає приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стальники, стряпчі, дворяни, всякого чину служилі і посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині та всьому Запорозькому

Війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути на цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

Рекомендована література

Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995.

Апанович О. Розповіді про українських козаків. – К., 1995.

Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

Балашов В. І. Глухівська столиця Гетьманської і Лівобережної України. Посібник. – Глухів, 19996.

Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. – Київ, 1996.

Боплан де Гійом Левассер. Опис України. – Львів, 1990.

Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996.

Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1995.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // УІЖ. – 2000. – № 1, 2.

Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період національно-визвольної війни 1648–1651 рр. – К., 1972.

Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспект проблеми) // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 3–16.

Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького. – К., 1995.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 1. – Кн. 2.

Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – Запоріжжя, 1997.

Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. (кордони воєводств у світлі джерел). – К., 1993.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

Літопис С. Величка: В 2 т. – К.: Дніпро, 1991.

Меріме Проспер. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993.

Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996.

Сергійчук В. Байда-Вишневецький – ратник української землі // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 122–132.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький – хроніка життя і діяльності. – К., 1994.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648–1676 років крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1, 2, 3.

Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – К., 1991.

Смолій В. Українська козацька держава // УІЖ. – 1991. – № 9.

Степанков В. Б. Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – № 9.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990–1991.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. (Причини і початок Руїни). – К., 1998.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994.